

هیزی چه کداری لیقی (۱۹۱۵-۱۹۳۲)؛ رۆلی بهریتانیا و رهههنده کوردستانییه کان

سامان سالح فهره ج

میژووی سهرهه لانی دهوله تی نوئی عیراق له دواى جهنگی جیهانی یه کهم، به تووندی به ستراره ته وه به قۆناغی داگیرکاری و به رپوه بردنی ئینگلیز (ئینتداب) یه کیک له ئامرازه ههره گرنگه کان، که بهریتانیا بۆ جیگیرکردنی دهسه لاتی خوئی و به رپوه بردنی ئهم ناوچه ئالۆزه به کاری هیئا، دروستکردنی هیزه چه کداره ناوخییه کان، له میژوودا به گشتیی به "هیزی چه کداری لیقی" ناسراون. ئهم وتاره پرۆسهی دروستبوون و مه به سته ستراتیجییه کان بهریتانیا و قۆناغه میژوووییه کانى ئهم هیزه ده خاته پروو، به تیشکخستنه سهر کارلیکیان له گه ل باشووری کوردستان و پیکهاته جیاوازه کان.

مانای وشه ی لیقی چییه و بۆچی هیزه که ناوی لیقی لینرا؟

وه کوو چه مکیکی گشتیی وشه ی لیقی (Levy)، وه کوو ناو (Noun) سئ مانای سهره کی هه یه:

• جیبه جیکردن، یان سه پاندنی (باج، سزادان، یان ئهرک): پرۆسه ی کۆکردنه وه ی پره پارهییه ک، یان ئهرکیک به زۆر بۆ نموونه. (Tax levy):

• پره پاره، یان باجی سه پیندراو: خودی ئهو پره پارهییه که سه پیندراوه.

• کۆکردنه وه، یان کۆمه ککردنی (سهرباز): پرۆسه ی وه رگرتن، یان کۆکردنه وه ی خه لک بۆ چه کدارییه - سهربازی (به تاییه تی له کاتی ئاناساییدا، یان کاتی کخزمه ته که فه رمیی و هه میشه یی نییه). ئهمه ئهو ماناییه که لیره دا مه به ستمانه:

1- بنه رته ی وشه که له چییه وه هاتووه؟

وشه ی لیقی (Levy) ره چه له کیک سهرنجراکیشی هه یه و له چه ند زمانیکه وه تییه ریوه:

• بنه رته ی یه کهم (لاتینی): وشه که له کاری "levare" ی لاتینییه وه هاتووه، که به واتای "به رزکردنه وه"، یان "سهره لدان" یا خود "کۆکردنه وه" دیت.

• فه ره نسى کۆن: له فه ره نسى کۆندا بووه ته کاری "lever"، یان ناوی. "levée"

• ئینگلیزی: له سه ده ی چوارده هه مدا هاتووه ته ناو زمانى ئینگلیزییه وه و یه کیک له ماناکانی وه رگرتن خه لک بووه بۆ چه کدارییه - خزمه تی سهربازی.

2- بۆچى سوپا كە ئاۋىزىدا قانچى؟

کاتیڤ بھریٽانیا لھ عیراق (میزوپوٽامیا) ھیزی چھ کداریھ کی چھ کداری ناو خوئی دروست کرد، ناوی نا Iraq "Levies" ھوکاری ھه لٻزاردنئی ئه م ناوھ وھ کوو جیا واز لھ "Army" (سوپا)، چھ ندره ھه ندیکی ھه بوو:

• خزمەتی کاتی و نااساییشی: وشە "لیقی" ھێمايە بۆ کۆکردنەوھێ سەرباز لە کاتی نااساییدا، یان بۆ ئەرکیکی دیاریکراو. بەریتانیا نەییوێست ھێزەکە وەکوو ھێزی چەکدارییەکی نیزامی و ھەمیشەیی دەوڵەتی عێراق (Iraq Army) بناسرێت، چونکە ئەرکەکان کاتیی بوون (پاراستنی فڕۆکەخانەکان و ھێلەکانی تەلەگراف و خزمەتکردنی ئەفسەرە سیاسییەکان) جۆریک لە بەکرێگیاوی لە بەرانبەر چەکداریدا، یان بە پێشەکردنی چەکداریی .

• سەرپەخۆیی فەرماندەیی: ئەم ھێزە لەژێر فەرماندەیی فەرمانی "وەزارەتی بەرگری عێراق" نەبوو، بەڵکوو راستەوخۆ لەژێر فەرماندەیی فەرماندە بەریتانیا (RAF) بوو لە عێراق "Iraq".
"Levies" زاراوەیەکی بوو بۆ جیاکردنەوەی ئەم ھێزە ئیمپراتۆرییە ناوخوازییە لە "ھیزی چەکداری عێراق"ی تازە پێکھێنراو.

• تېچووی که متر: وشەي "لیفی" به گشتیی هیمایه بۆ هیزیک، که به که متر له سەربازانی نیزامی ئیمپراتۆری مووچه وەردەگرن و خەرجییان که متره. ئەمە به تەواوی هاوتابوو لە گەڵ ستراتیجییەتی ئابووری بەریتانیا لە عێراق.

مه به سستی به ریتانیا له دروستکردنی هیڅی چه کداری لیڅی

مه به سته سه ره کیهه گانی به ریتانیا له پشت دروستکردنی هیژیکه چه کداری ناوځویی (Levies) پرهه ندی سه ربازی و ئابووری و سیاسی هه بوو:

۱- که مکردنه وهی تیچووی سهرباژی: پاراستنی هیژه نیزامیبهکانی بهریتانیا و هیندستان له عیراق بۆ گهنجینهی بهریتانیا تیچووویهکی دارایی زه به لاج بوو، دامه زاندنی هیژیکی ناوخیی، که مووچهی که متمر وه رېگریټ و خه رچی گواستنه وهی نه بیټ، چاره سهریکی ئابووری گونجاو بوو.

۲- پاراستنی ئاساییشی ناوخۆیی: ناوچه که به هۆی ململانی عه شیره تی، جۆلانه وهی سه ره به خۆیخوازانه (به تایبه تی لای کورد) و پاشماوهی ده سه لاتێ عوسمانیی ناجیگیر بوو، به ریتانیا له پرووی مه یدانییه وه بۆ پاراستنی هیله کانی په یوه ندیی ته له گراف و خاله ستراتیجیه کان پێویستی به هیزیک بوو، که شاره زای ناوچه که بێت.

۳- که مکړنده وهی ژماره ی کوژراوانی بهریتانی: به کاره ی پانی سهر بازی ناوځوی له شهره مهیدانییه کان و ټرکه مه ترسیداره کاند، ژماره ی کوژراوانی بهریتانیای که م ده کرده وه، ټمه ش له پرووی سیاسیییه وه بۆ حکوومه تی بهریتانیا له ناوځد، گرنګ بوو.

٤- جيبه‌جيكردنى پلانى به‌رگرى سېسته‌ماتيك: دواى كۆنفرانسى قاهيره (١٩٢١)، پلانى به‌ريتانيا ئه‌وه بوو، كه به‌رپرسيارىتى به‌رگرى عيراق قۇناغ به قۇناغ بداته ده‌ست هيزه ناوخوييه‌كان بۆ ئه‌وه‌ى بتوانيت هيزه نيزاميه‌كانى خۆى بكشينيته‌وه.

قۇناغه ميژووييه‌كان و ناوه جياوازه‌كان (١٩١٥-١٩٣٢)

پروژه‌ى پيكيه‌نانى هيزى چه‌كدارى لىقى، زنجيره‌يه‌ك گۆرانكارى و ناوگۆرپى به‌سهردا هات:

١- قۇناغى سهره‌تا و سهره‌لدان (١٩١٥-١٩١٨): سواره‌كانى مونته‌فيك "مونته‌فيك هۆرس" سهره‌تاي هيزه‌كه زۆر ساده بوو، له تشرىنى يه‌كه‌مى ١٩١٥دا، مه‌يجهر جه‌ى. ئاى. ئىدى (Major J. I. Eadie) رپييدانى بۆ دامه‌زراندنى هيزيكي سواره‌ى چل كه‌سى له عه‌شيره‌ته عه‌ره‌به‌كانى ده‌وروبه‌رى ناسرييه وه‌رگرت. ئه‌م هيزه بچووكه به "سواره‌كانى مونته‌فيك"، يان (Muntafiq Horse) ناسپنراو وه‌كوو پاسه‌وان و ياوه‌ر بۆ ئه‌فسه‌ره سياسيه به‌ريتانييه‌كان كاربان ده‌كرد.

٢- قۇناغى كۆتايى جه‌نگى جيهانى يه‌كه‌م و ده‌ستبه‌جى دواى جه‌نگ (١٩١٨-١٩٢٠): له‌گه‌ل به‌رده‌وامبوونى جه‌نگ و په‌ره‌سه‌ندنى ده‌سه‌لاتى به‌ريتانيا پيويستى به هيزى زياتر هه‌بوو. بۆيه ناو و پييكهاته‌ى هيزه‌كه به‌پيى ئه‌ركه‌كانى گۆرا:

• پاسه‌وانى پرووبارى ديجله: (Tigris River Guards) هيزيكي كه به ديارىكراوى بۆ پاراستنى هيله ئاوييه‌كان دروستكرا.

• پاسه‌وانى سواره‌ى ناسرييه: (Nasiriyeh Mounted Guard) هيزى سواره‌ى مونته‌فيك گه‌وره‌كرا و ئه‌م ناوه‌ى لىنرا، ژماره‌يان گه‌يشته دووسه‌د و په‌نجا كه‌س.

• هيزى چه‌كدارى لىقى ميژوپۆتاميا: (Mesopotamia Levies) دواى كۆتايى جه‌نگ و دروستبوونى شۆرشى ١٩٢٠ى عيراق، بۆ ئه‌وه‌ى پرووبه‌رووى ناآراميه‌كان بېنه‌وه، هيزه‌كان له‌ژير ئه‌م ناوه گشتيه‌دا رپيخراوه‌وه.

٣- قۇناغى جيگيربوون و رپيخستنى نيزامى (١٩٢١-١٩٢٥): كۆنفرانسى قاهيره له سالى ١٩٢١ گۆرانكاريه‌كى بنه‌ره‌تايى له پيگه‌ى هيزه‌كه‌دا دروستكرد. برياردرا تيچووى هيزه‌كه له لايه‌ن گه‌نجينه‌ى ئيمپراتۆرى به‌ريتانياوه (UK Imperial Exchequer) دايبين بكرىت و هيزه‌كه بكرىته "هيزى ئيمپراتۆرى" بۆ پاراستنى عيراق. ناوى فهرمى بوو به هيزى چه‌كدارى لىقى عيراق. (Iraq Levies) له‌م قۇناغه‌دا هيزه‌كه گه‌وره‌تر و رپيخراوتر و خاوه‌ن مه‌شق و چه‌كى قورستر بوو. فه‌رمانده‌يى هيزه‌كه له سالى ١٩٢٢دا له هيزى چه‌كدارى وشكانيه‌وه (Army) گوازارايه‌وه بۆ ژير ده‌سه‌لاتى فه‌رمانده‌يى هيزى ئاسمانى شاهانه. (RAF)

٤- قۇناغى كۆتايى و هه‌لوه‌شاندنه‌وه (١٩٢٨-١٩٣٢): دواى واژوكردنى په‌يماننامه‌ى ١٩٣٠ى نيوان به‌ريتانيا و عيراق و نزيكوونه‌وه‌ى كاتى چوونه ناوه‌وه‌ى عيراق بۆ كۆمه‌له‌ى گه‌لان، پلانى به‌ريتانيا ئه‌وه بوو، كه هيزى چه‌كدارى عيراق (Iraq Army) جيگه‌ى هيزى چه‌كدارى لىقى بگريته‌وه. له‌م قۇناغه‌دا ژماره‌ى هيزه‌كه كه‌مكرايه‌وه، ئه‌فسه‌ره به‌ريتانييه‌كان گه‌رانه‌وه و هيزه‌كه وه‌كوو "پاسه‌وانى فرينگه‌كان (Aerodrome Guards)" يان هيزى چه‌كدارى پاسه‌وانى فرينگه‌كان (Aerodrome Guards Levies) كورتكرايه‌وه تاوه‌كوو دواجار له سالى ١٩٣٢دا هه‌لوه‌شايه‌وه.

هیزی چه کداری لیقی و په یوهندی له گه‌ل باشووری کوردستان

سه‌رچاوه‌کان چه‌ند ږووداوکی گرنګ، که کارلیکی راسته‌وخوی نیوان هیزی چه‌کداری لیقی و باشووری کوردستان، به تاییه‌تی له کاتی نا‌ارامیه‌کان و پړوسه‌ی دامه‌زراندن‌دا ده‌خه‌ن‌ه‌ږوو:

۱- پړوسه‌ی دامه‌زراندن و به‌کاره‌ینان: له سه‌ره‌تای پړوسه‌ی دامه‌زراندن‌دا (۱۹۱۵-۱۹۱۸)، هیزه‌که ته‌نیا له عه‌ره‌به‌کان پیکه‌اتبوو. کاتیک به‌ریتانیا هه‌ولی دامه‌زراندنی کورد و ناشوورییه‌کانی دا (۱۹۱۹)، به‌ربه‌ستی سه‌ره‌کی کیشه‌ی عه‌شایه‌ری بوو. ږکابه‌ری نیوان عه‌شیره‌ته‌کان وای ده‌کرد ئه‌گه‌ر سه‌ربازیک له عه‌شیره‌تیک دابمه‌زړیت، عه‌شیره‌ته نه‌یاره‌که‌ی خوی به‌ دوژمنی هیزه‌که بزانیټ، به‌ریتانیا ئه‌م کیشه‌یه‌ی له ږیگه‌ی گواستنه‌وه‌ی ئه‌فسه‌ره سیاسیه‌کان و هیزه‌کان بۆ ناوچه‌ جیاوازه‌کان چاره‌سه‌ر کرد. سه‌ره‌تا سه‌د و په‌نجا کورد دامه‌زران، که زۆربه‌یان له عه‌شیره‌ته‌کانی ده‌ورو به‌ری که‌رکووک بوون.

۲- ږاپه‌ږینی ئامیدی (۱۹۱۹): یه‌کیک له گرن‌گترین پیک‌دادانه میژووییه‌کان، که په‌یوهندی به‌ باشووری کوردستانه‌وه هه‌وو، ږاپه‌ږینی ئامیدی بوو، که هه‌ستی سه‌ربه‌خو‌ییخوازی کورد بووه هوی جولا‌نه‌وه‌یه‌کی چه‌کداری دژی داگیرکاری به‌ریتانیا. به‌ریتانیا بۆ سه‌رکو‌ت‌کردنی ئه‌م ږاپه‌ږینه، هیزی چه‌کداری لیقی به‌کاره‌ینا. یه‌که‌یه‌که له دوو به‌تالیو‌نی پیاده و یه‌ک توپخانه‌ی گوازاوه (Pack Battery) و دوو یه‌که‌ی سواره پیکه‌اتبوو، ږه‌وانه‌ی ناوچه‌که کران. ئه‌م هیزه‌ له ئه‌یلوولی ۱۹۱۹دا به‌ تووندی ږاپه‌ږینه‌که‌ی سه‌رکو‌ت‌کرد، ئه‌مه‌ش وه‌کوو نمونه‌یه‌کی ږنده‌یی هیزی چه‌کداری لیقی، له باشووری کوردستان، تو‌مار ده‌کرټ.

۳. کاره‌ساتی که‌رکووک (۱۹۲۴): گرن‌گترین و خو‌یناو‌یت‌ترین ږووداوی تووندو‌تیژی له‌گه‌ل باشووری کوردستان، که هیزی چه‌کداری لیقی تییدا تیوه‌گلا، کاره‌ساتی که‌رکووک بوو له ۴ئ ئایاری ۱۹۲۴. ږووداوه‌که له ساتی تیک‌چوونی دۆخی ئاساییش له که‌رکووک ږوویدا. چه‌کداری لیقی بریندارکرا، ئه‌مه‌ش بووه هوی ئه‌وه‌ی که هیزی چه‌کداری لیقی ده‌ست به‌ پشک‌نین و کو‌ن‌ت‌ږو‌ل‌کردنی ناوچه‌که بکه‌ن. له ئه‌نجامی شه‌ر و پیک‌دادانه‌کاندا، پینج چه‌کداری لیقی و په‌نجا عه‌ره‌بی چه‌کدار کوژران. دواي ږووداوه‌که، بۆ هیو‌ر‌کردنه‌وه‌ی دۆخه‌که به‌ریتانیا ږپاریدا، که‌رکووک له هیزه‌کانی هیزی چه‌کداری لیقی چو‌ل بکات. ئه‌م ږووداوه نیشاندی مه‌ترسی و ئالو‌زییه نه‌ته‌وه‌یی و عه‌شیره‌تییه‌کان بوو، که هیزی چه‌کداری لیقی ده‌ست‌تیوه‌ردانی تی‌دا‌کرد.

به‌ناشووریکردنی هیزی چه‌کداری لیقی (۱۹۲۵-۱۹۲۸)

به‌لگه‌کان ئاماژه به‌وه‌ده‌ن، که گو‌ږان‌کارییه‌کی بنه‌رته‌یی له پیکه‌اته‌ی نه‌ته‌وه‌یی هیزی چه‌کداری لیقی له‌نیوان ۱۹۲۵ بۆ ۱۹۲۸ ږوویدا، هیزه‌که به‌ خیرایی له هیزیکی هه‌مه‌جو‌ر (عه‌ره‌ب و کورد و ناشووری) بۆ هیزیکی ته‌واو ناشووری گو‌ږا. ئه‌م پړوسه‌یه له‌ژیر کو‌ن‌ت‌ږو‌لی فه‌رمانده‌یی RAF ئه‌نجام‌درا، مه‌به‌ستی به‌ریتانیا له‌مه‌دا:

۱- په‌یدا‌کردنی هیزیکی دلسوز و مه‌شق‌یکراو، که له کاتی جیه‌یشتنی عی‌راقدا به‌رژه‌وه‌ندییه‌کانی به‌ریتانیا ږپار‌یز‌یت.

2- ئاشوورییه‌کان، که له ناوچه‌ی سنوورییه‌کانی نیوان تورکیا و عێراق ده‌ژيان، وه‌کوو هێزێکی به‌رگری سه‌ره‌کی له به‌رانبه‌ر هه‌ره‌شه‌کانی تورکیا سه‌یر ده‌کران.

3- تاوه‌کوو ۱۹۲۸، ته‌واوی هێزی چه‌کداری لیقی (جگه‌ له به‌شی گواستنه‌وه، که دواتر گوازارایه‌وه بۆ هێزی چه‌کداری عێراق) له ئاشوورییه‌کان پێکهاتبوو، که فه‌رمانده‌یی سه‌ره‌کی هێزه‌که گوازارایه‌وه بۆ هیندستان.

کۆتایی هێزه‌که و کێشه‌ی ئه‌فسه‌ره ئاشوورییه‌کان (۱۹۳۲)

هێزی چه‌کداری لیقی، له سه‌ر بانه‌مای به‌نده‌کانی په‌یماننامه‌ی ۱۹۳۰ و دروستبوونی هێزی چه‌کداری عێراق، پرۆسه‌ی هه‌لوه‌شاندنه‌وه‌ی ده‌ستپێکرد، ئه‌م هه‌نگاوه بووه هۆی سه‌ره‌له‌دانی کێشه‌یه‌کی نوێ. چونکه به‌هۆی پاشخانی تاوانه‌کانیانه‌وه ئه‌فسه‌ره ئاشوورییه‌کان ترسی ئه‌وه‌یان هه‌بوو به‌بێ پاراستنی به‌ریتانیا، بکه‌ونه ژێر هه‌ره‌شه‌ی هێزی چه‌کداری عێراق، له حوزه‌یرانی ۱۹۳۲ دا پریری ده‌ست له‌کارکێشانه‌وه‌ی به‌کۆمه‌لێاندا. ئه‌مه دۆخیکی قورسی سیاسی بۆ به‌ریتانیا دروستکرد. به‌ریتانیا به‌مجۆره کێشه‌که‌ی چاره‌سه‌ر کرد:

• سیسته‌میکیان دانا، که ده‌ست له‌کارکێشانه‌وه‌کان قو‌ناغ به‌ قو‌ناغ قبول بکری‌ت.

• به‌ سه‌ربازه‌کان گوترا، ئه‌گه‌ر ده‌ست له‌کاربکێشنه‌وه، مووچه‌ی سێ مانگیان لێ ده‌بردری‌ت و مافی وه‌رگرنتی مووچه‌ی خانه‌نشینیان نابێ‌ت.

• ئه‌مه وایکرد ئه‌فسه‌ره‌کان له‌ پریاره‌که‌یان پاشگه‌ز ببنه‌وه و هه‌لوه‌شاندنه‌وه‌ی هێزه‌که به‌ شیوه‌یه‌کی یاسایی ئه‌نجامبدری‌ت.

ده‌رئه‌نجام:

میژووی هێزی چه‌کداری لیقی (۱۹۱۵-۱۹۳۲) نموونه‌یه‌کی به‌رچاوه له‌ سیاسه‌تی ئیستعماری به‌ریتانیا، که له‌سه‌ر بانه‌مای به‌کارهێنانی سه‌رچاوه ناوخۆیییه‌کان و که‌مکردنه‌وه‌ی تیچووی ئیمپراتۆری بنیاد نرابوو. گۆڕانی ناوه‌کان و پێکهاته‌ی نه‌ته‌وه‌یی هێزه‌که پهن‌گدانه‌وه‌ی ستراتیجیه‌ گۆڕاوه‌کانی به‌ریتانیا بوو به‌رانبه‌ر به‌ ناجیگیریی و هه‌ره‌شه‌کان. بۆ باشووری کوردستان، چه‌کدارانی لیقی وه‌کوو ئامرازیک بۆ جیگیرکردنی داگیرکاری و سه‌رکو‌تکردنی راپه‌رینه‌کان (وه‌کوو ئامپدی) و زه‌فکردنه‌وه‌ی ململانی نه‌ته‌وه‌یییه‌کان (وه‌کوو کاره‌ساتی که‌رکووک) سه‌یر ده‌کری‌ت. له‌ هه‌مانکاتدا، میژووی هه‌لوه‌شاندنه‌وه‌ی هێزه‌که نیشاندهری کاردانه‌وه و ترسی که‌مینه‌کان (ئاشوورییه‌کان) بوو له‌ به‌رانبه‌ر ده‌سه‌لاتی ده‌وله‌تی نوێی عێراق به‌بێ پاراستنی ده‌ره‌کی.